

ISSN (Print) 2616-6895
ISSN (Online) 2663-2497

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of
L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы
PEDAGOGY. PSYCHOLOGY. SOCIOLOGY Series
Серия ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ

№ 4 (129)/2019

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019
Nur-Sultan, 2019
Нур-Султан, 2019

Бас редакторы
Г.Ж. Менлибекова,
п.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары
(психология)

А.Р. Ерментаева, пс. ғ. д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары
(әлеуметтану)

Н.О. Байғабылов, PhD (Қазақстан)

Редакция алқасы

Есенғалиева А. М.	п.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Иванова Г.П.	п.ғ.д. (Ресей)
Исламова З.М.	п.ғ.к., доцент (Ресей)
Кажғалиева А.	докторант (Қазақстан)
Калдыбаева О.В.	PhD (Қазақстан)
Колева И.	докт. (Болгария)
Отар Э. С.	PhD (Қазақстан)
Сейтқазы П.Б.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Сунарчина М.М.	э.ғ.д., проф. (Ресей)
Толеубекова Р.К.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Уразбаева Г.Т.	п.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Хан Н.Н.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хаяти Тюфекчиоглу	э.ғ.д., проф. (Түркия)
Шайхисламов Р.Б.	э.ғ.д., проф. (Ресей)
Шалғынбаева Қ.Қ.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31432)
E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Ә. С. Жұматаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БжҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген. 27.03.18 ж. № 17001-
Ж -тіркеу куәлігімен тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 30 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500
(ішкі 31410)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief
Doctor of Pedagogical Sciences,
Prof.(Kazakhstan)
G.Zh.Menlibekova

Deputy Editor-in-Chief (psychology) **A.R. Yermentayeva**, Doctor of Psychological Sciences,
Prof. (Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief (sociology) **N.O. Baigabylov**, PhD in Sociology (Kazakhstan)

Editorial board

Esengalieva A.M	Can. of Pedagogical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Ivanova G.P.	Doctor of Pedagogical Sciences (Russia)
Islamova Z.M.	Can. of Pedagogical. Sciences, Assoc.Prof. (Russia)
Kazhgaliyeva A.	Doctoral Candidate (Kazakhstan)
Kaldybayeva O.V.	PhD (Kazakhstan)
Otar E.S.	PhD (Kazakhstan)
Koleva I.	Dr. (Bulgaria)
Seytkazy P.B.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.(Kazakhstan)
Sunarchina M.M.	Doctor of Sociology, Prof. (Russia)
Toleubekova R.K.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.(Kazakhstan)
Urazbayeva G.T.	Doctor of Pedagogical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Khan N.N.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.(Kazakhstan)
Hayati Tufekcioglu	Doctor of Sociology, Prof. (Turkey)
Shaikhislamov R.B.	Doctor of Sociology, Prof. (Russia)
Shalgynbayeva K.K.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.(Kazakhstan)

Editorial address:2, Satpayev str., of.402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008
L.N.Gumilyov Eurasian National University
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31432)
E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Responsible secretary, computer layout: A.S.Zhumatayeva

Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University PEDAGOGY. PSYCHOLOGY. SOCIOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan.

Registration certificate No. 17001-Ж from 27.03.18

Periodicity: 4 times a year

Circulation: 30 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31410)

© L.N.Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор
д.п.н., профессор
Г.Ж. Менлибекова (Казахстан)

Зам. главного редактора
(психология)

А.Р. Ерментаева, д.пс. наук, проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора
(социология)

Н.О. Байгабылов, PhD (Казахстан)

Редакционная коллегия

Есенгалиева А. М	к.п.н., доцент (Казахстан)
Иванова Г.П.	д.п.н. (Россия)
Исламова З.М.	к.п.н., доцент (Россия)
Кажгалиева А.	докторант (Казахстан)
Калдыбаева О.В.	PhD (Казахстан)
Колева И.	докт. (Болгария)
Отар Э. С.	PhD (Казахстан)
Сейтказы П.Б.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Сунарчина М.М.	д.с.н., проф. (Россия)
Толеубекова Р.К.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Уразбаева Г.Т.	д.п.н., доцент (Казахстан)
Хан Н.Н.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Хаяти Тюфекчиоглу	д.с.н., проф. (Турция)
Шайхисламов Р.Б.	д.с.н., проф. (Россия)
Шалгынбаева К.К.	д.п.н., проф. (Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31432)
E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Ответственный секретарь, компьютерная верстка: А. С. Жуматаева

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
Серия: ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК
Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство № 17001-Ж от 27.03.18 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 30 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА

<i>Абилдаева К.М.</i> Орыс тілін оқытуға құзыретті көзқарас мәселесі бойынша	8
<i>Алимова Ш.Ж., Ушакова Н.М.</i> Мұғалімнің кәсіби және зерттеу құзыреттіліктерінің арақатынасы	16
<i>Алметов Н.Ш., Жорабекова А.Н.</i> Ана тілі үштілді оқыту жүйесінде: оқушылардың оқу-танымдық қызығушылығын дамыту	29
<i>Дәменова А.К.</i> Инновациялық технологияларды қолдануда студенттердің белсенділігін арттыру жолдары	37
<i>Молдахметова Г.З., Есдаулет К.Ж., Муканова Ж.Р., Искакова А.Р.</i> Магистратура бағдарламасы бойынша білім алушыларды бағалау және оның әсерін өлшеу	43
<i>Мукашева М.У., Шаукенбаева А.К., Өмирзақова А.А., Рахметолла А.Т.</i> Программалауды оқыту процесінде білім алушылардың есептік ойлауын дамыту	55
<i>Навий Л.Н, Анықбай А.Е.</i> М. Жұмабаев еңбектеріндегі патриоттық тәрбие үлгілері	66
<i>Серік Г.Б., Елубай А.</i> Қытай тілін меңгерудің маңыздылығы және тілді үйрену кезінде аса назар аударылатын ерекшеліктері	71
<i>Тазабек А.Қ.</i> Педагогтің сөз шеберлігі – кәсіби құзыреттіліктің басты көрсеткіші	77
<i>Шынтаева Н.А.</i> Инновациялық технологиялар мектепке дейінгі білім беруді жаңартудың құралы ретінде	82

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Айтышева А.М., Сапарова Г.Т.</i> Бейнелеу өнерінің тұлғаның дамуына психологиялық ықпалы	88
<i>Ерментәева А.Р., Ибраимова А.Б.</i> Мүмкіндігі шектеулі жеткіншектердің психологиялық даму мәселелері	96
<i>Матина К.Т., Мандыкаева А.Р.</i> Психикалық дамуында тежелуі бар мектепке дейінгі балалардың зейін ерекшеліктері	103
<i>Нұрадинов А.С., Мырзақұлова Г.К.</i> Деструктивті діни ағымдарды ұстанушылардың тұлғалық ерекшеліктері	114
<i>Рахметова Р.У., Иржебаева Н.М., Кауметова К.</i> Қазақстан жастарының отбасын құруға психологиялық дайындығы	122
<i>Тенкебаева А.З., Ауренова М.Д.</i> Гендер бойынша сәйкестендіру жағдайлары	138

ӘЛЕУМЕТТАНУ

<i>Байгабылов Н.О.</i> «Үш аймақ» көтерілісіндегі партизандық қозғалыстың көшбасшысы - Тәкіман батыр (биографиялық зерттеудегі нарративті сұхбат әдісі)	145
<i>Исмаилова Р.А., Бокаев Б.Н.</i> Қазіргі заманғы көші-қон үлгілері: шетелдік және отандық тәжірибе	152
<i>Каримова Г.К., Сейдуманов С.Т.</i> Экстремисттік идеологияны қалыптастыру және трансформациялау үдерістердің барысында радикалды монотеизм қағидасының іске асырылуы (ИМ-тің мысалында)	159
<i>Сунарчина М.М., Саликжанов Р.С.</i> Кәсіподақ қозғалысы әлеуметтануы аясындағы кәсіподақтарды заманауи зерттеулер	171

CONTENTS

PEDAGOGY

<i>Abildayeva K.M.</i> On the issue of competence-based approach to teaching Russian	8
<i>Alimova Sh.Zh., Ushakova N.M.</i> The correlation of a teacher's professional and research competence	16
<i>Almetov N.Sh., Zhorabekova A.N.</i> Native language in system of trilingual education: development of schoolchildren's educational and cognitive interest	29
<i>Damenova A.K.</i> Ways to increase student activity when using innovative technology	37
<i>Moldakhmetova G.Z., Esdaulet K.Zh., Mukanova Zh.R., Iskakova A.R.</i> Assessing learners in Master degree program and measuring its effect	43
<i>Mukasheva M.U., Shaukenbaeva A.K., Umirzakova A.A., Rakhmetolla A.T.</i> The development of computational thinking of students in the process of learning programming	55
<i>Naviy L., Anikbay A.</i> Samples of patriotic education in M. Zhumabayev's works	66
<i>Serik G.B., Elubai A.</i> The importance of learning Chinese and the main features that should be paid special attention during the study	71
<i>Tazabek A.K.</i> The skill of the teacher is the main indicator of professional competence	77
<i>Shyntaeva N.A.</i> Innovative technologies as a tool to transform the preschool educational process	82

PSYCHOLOGY

<i>Aytysheva A.M., Saparova G.T.</i> Psychological impact of art on the development of personality	88
<i>Yermentayeva A.R., Ibraimova A.B.</i> Problems of psychological development of adolescents with disabilities	96
<i>Matina K.T., Mandykaeva A.R.</i> Property of attention in senior preschool children with delay of mental development	103
<i>Nuradinov A.S., Myrzakulova G.K.</i> Personal characteristics of adherents of destructive religious trends	114
<i>Rakhmetova R.Y., Irgebayeva N.M., Kaumetova K.</i> Psychological readiness of the youth of Kazakhstan to create a family	122
<i>Tenkebayeva A.Z., Aurenova M.D.</i> Gender identification terms	138

SOCIOLOGY

<i>Baigabylov N.O.</i> Takman Batyr - the leader of the partisan movement of the «Three Zones»	145
<i>Ismailova R.A., Bokaev B.N.</i> The current models of migration: foreign and domestic experience	152
<i>Karimova G.K., Seidumanov S.T.</i> Implementation of radical monotheism principle in the processes of formation and transformation of extremist ideology (on the example of the IS)	159
<i>Sunarchina M.M., Salikzhanov R.S.</i> Modern studies on trade unions within the framework of the sociology of trade union movement	171

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

<i>Абильдаева К.М.</i> К вопросу о компетентностном подходе в преподавании русского языка	8
<i>Алимова Ш.Ж., Ушакова Н.М.</i> Соотношение профессиональной и исследовательской компетенций педагога	16
<i>Алметов Н.Ш., Жорабекова А.Н.</i> Родной язык в системе трехязычного обучения: развитие учебно-познавательных интересов учащихся	29
<i>Даменова А.К.</i> Пути повышения активности студентов при использовании инновационных технологий	37
<i>Молдахметова Г.З., Есдаулет К.Ж., Муканова Ж.Р., Искакова А.Р.</i> Оценка обучающихся по программе магистратуры и измерение ее эффекта	43
<i>Мукашева М.У., Шаукенбаева А.К., Омирзакова А.А., Рахметолла А.Т.</i> Развитие вычислительного мышления обучающихся в процессе обучения программированию	55
<i>Навий Л.Н., Анықбай А.Е.</i> Примеры патриотического воспитания в творчестве М. Жумабаева	66
<i>Серик Г.Б., Елубай А.</i> Значение китайского языка и важнейшие особенности его изучения	71
<i>Тазабек А.К.</i> Речевое мастерство педагога - главный показатель профессиональной компетентности	77
<i>Шынтаева Н.А.</i> Инновациялық технологиялар мектепке дейінгі білім беруді жаңартудың құралы ретінде	82

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Айттышева А.М., Сапарова Г.Т.</i> Психологическое влияние изобразительного искусства на развитие личности	88
<i>Ерментаева А. Р., Ибраимова А.Б.</i> Проблемы психологического развития подростков с ограниченными возможностями	96
<i>Матина К.Т., Мандыкаева А.Р.</i> Особенности внимания у дошкольников с задержкой психического развития	103
<i>Нурадинов А.С., Мырзакулова Г.К.</i> Личностные особенности приверженцев деструктивных религиозных течений	114
<i>Рахметова Р.У., Иргебаева Н.М., Кауметова К.</i> Психологическая готовность молодежи Казахстана к созданию семьи	122
<i>Тенкебаева А.З., Ауренова М.Д.</i> Условия гендерной идентификации	138

СОЦИОЛОГИЯ

<i>Байгабылов Н.О.</i> Такиман батыр – лидер партизанского движения в «Уш аймак»	145
<i>Исмаилова Р.А., Бокаев Б.Н.</i> Современные модели миграции: зарубежный и отечественный опыт	152
<i>Каримова Г.К., Сейдуманов С.Т.</i> Реализация принципа радикального монотеизма в процессах формирования и трансформации экстремистской идеологии (на примере ИГ)	159
<i>Сунарчина М.М., Саликжанов Р.С.</i> Современные исследования о профсоюзах в рамках социологии профсоюзного движения	171

XFTAP 04.41.41

Н.О. Байғабылов

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: n.baigabyl@mail.ru)*

**«Үш аймақ» көтерілісіндегі партизандық қозғалыстың көшбасшысы -
Тәкіман батыр (биографиялық зерттеудегі нарративті сұхбат әдісі)**

Аннотация. Мақалада ХХ ғасырдың 1-ші жартысында Шығыс Түркістан аймағын мекендеген қазақ халқына Қытай империясы тарапынан жүргізілген отаршылдық саясатты, халықтың көшу себеп-салдары талданады. Автор Қытайдың батыс шекарасындағы Іле, Алтай және Тарбағатай аймақтарының ұлт-азаттық қозғалысы «Үш аймақ» көтерілісінің жетінші атты полкі роліне тоқталады.

Ғылыми мақалада «Үш аймақ» көтерілісіндегі партизандық қозғалыстың жетекшісі болған Тәкіман батырдың жетінші полкті құрудағы ролі, Гоминьдан үкіметіне келіссөз барысындағы саяси ролі деректер негізінде қарастырады. Отаршылдар әскерімен шайқасып жергілікті халықты таңқалдырған Мұзды асуды асқан қазақтың қаралы көшінің жетекшісі, ұлт болашағы үшін қанды қырғында басын тіккен Тәкіман батырдың өмірбаяндық тарихы батырдың әмбебаптық қырлары сипатталады. Қазақ диаспорасының тарихындағы бұл тарихи кезең ақтаңдақ тұстарын ашу мақсатында әлеуметтану ғылымындағы биографиялық зерттеудегі нарративті сұхбат әдісі, хронологиялық, салыстырмалы-тарихи (компаративті) әдістермен ұштастырылып қолданылды.

Түйін сөздер: Шығыс Түркістан, көші-қон, қазақ диаспорасы, Тәкіман батыр, азаттық қозғалыс, нарративті сұхбат

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2019-129-4-145-151>

Түсіті: 22.05.19 / **Жарияланымға рұқсат етілді:** 20.09.19

Кіріспе. Қытай империясы тарапынан Шыңжаң өлкесінде жүргізген ауыр саясаты, әлеуметтік-экономикалық ахуалдың төмендеуі нәтижесінде халық арасында ерлер қару алып, атқа мінді. 1940 жылдың ақпан айынан 1947 жылдың шілде айы аралығында Гоминьдан үкіметіне қарсы Тарбағатай, Іле, Алтай халқының «Үш аймақ төңкерісі» деген атпен халық азаттық қарулы көтерілісі тарихқа енді. Көп ұлттар мекендеген Шыңжаң өлкесінде қазақ халқы тарапынан ұлт азаттығы үшін қарулы наразылықтар ерекше байқалды және алдыңғы шепте қазақтардың болуы түсінікті. Бұл өңірдің негізгі ұлты қазақтар болатын, сол кезеңде жүргізілген халық санақтары да қазақтардың қытай, ұйғырлардан басым екенін аңғартады. 1944 жылдың күзі мен 1946 жылдың көктеміне дейінгі аралықта Іле, Алтай және Тарбағатай аймақтары яғни «Үш аймақ» Шығыс Түркістан деп аталды. [1, 159 б.].

Зерттеу тарихы. Біздің шағын ғылыми зерттеуіміз шығыс Түркістан тарихы бойынша «Үш аймақ» төңкерісінің жетекшілерінің бірі (керей руынан шыққан, сүйегі Көнсадақ) – Еренқабырға тауындағы партизандық қарулы қозғалыстың жетекшісі

Тәкіман батырға арналады. Тарихи-әлеуметтанулық зерттеулер нәтижесінде батыр жайлы ұсынылып отырған алдыңғы ғылыми мақаланың жалғасы болып саналады.

Зерттеу әдістері. Ұстанған басты әдіс биографиялық зерттеудегі нарративті сұқбат әдісі болды. Неміс әлеуметтанушысы Ф.Шютце 1975 жылдары әлеуметтанулық жоба аясында нарративті сұқбат әдіснамасын жетілдіріп, бүгінде биографиялық зерттеуде әлеуметтанудағы сапалы әдістер арасында кең танымал. Мақаланың тақырыбын ашу барысында мұрағат құжаттары, ғылыми, әдебиеттер негізінде, әлеуметтану ғылымындағы биографиялық зерттеудегі нарративті сұқбат әдісі хронологиялық, салыстырмалы-тарихи (компаративті) әдістермен ұштастырылып қолданылды. Біздің зерттеу барысында 30 респонденттен сұқбат алынып, ұсынылған мақалада 5 респонденттің сұқбаты өңделіп қолданылды.

Нәтижесі. Алғашқы мақаламызда біз Тәкіман батырдың шежіресінде келтірілген отбасына қатысты деректегі қате ақпаратты биографиялық зерттеудегі нарративті сұқбат әдісі арқылы жүйеледік. «Үш аймақ» қозғалысының батыры ретінде, оның әмбебаптық, яғни жан-жақты тұлғалық ерекшеліктеріне қысқаша тоқталдық. Ұсынылып отырған бұл мақалада Тәкіман батырдың қазақ көші тарихындағы ерекше оқиғасы он екі ай қар басып жататын Мұзды таудан «түйелі көшті» өткізу ерлігіне баса мән бердік.

№1 респондент, Қалдыбай Қанафин ақсақал (Шиху ауданының сақшы басшысы болған, Тәкіман батырдың қызметтес әріптесі):

«...Алтайға партизандық соғысты әкелген, және сол партизандық соғысты жүргізуде бала Хамза, Тәкімандар ролі өте зор болды...».

Үш аймақ көтерілісіндегі жетінші атты полкті құрудағы Тәкіман батырдың да үлесі зор. Жетінші атты полктің хатшысы қызметінде болған Байжұма Берікболұлы өзінің естелігінде: *«...Бұл жетінші атты полк 1945 жылы маусымда Нылқыда құрылған. Полк үш эскадроннан құрылған, 350 әскері бар. Полк командирі – Қазықан Манасбаев, орынбасары – Қанапия, комиссары - Сәрсенек Әбішұлы болған. Негізі бұл полктың құрылуы Нұрбай, Қалибек, Тәкіман, бала Хамза есімдерімен тікелей байланысты... Алтай мен Іледе болып жатқан қарулы күрестің хабарын естіп ішкі жақтан ұйымдасып, Гоминьданға қарсы күрес дайындалып жатқанда Майтаудағы Гоминьдан әскерлерінің ішіндегі қазақ-ұйғыр болып 13 әскер - Сопахунның бастауымен Гоминьданнан бөлініп, Нұрбайға келіп Ілеге баратын жолды сұрайды. Нұрбай Ілеге жол көрсетуге інісі Мұхамадиді жібереді. Хабарды Гоминьдан жансыздары жеткізіп, Гоминьдан үкіметке қарсы адам деп Нұрбай ауылын қоршауға алады. Батырлықпен қарсы шыққан Нұрбай оқтан қайтыс болады. Гоминьдан әскерлері Нұрбайдың жетпіс жастағы анасын, төрт жастағы баласын қинап өлтіріп, отыз жеті адамын тұтқынға алады..Гоминьдан әскерлері Нұрбайды өлтіргеннен кейін, көп өтпей алпыс жастағы Қабдолланы, оның екі ұл, бір қызын және немере келінімен қосып бірге атып тастайды...» [1, 168 б.]*

№2 респондент, Ахлима апа (Салихлы қ. тұрғыны, бала Хамзаның қызы, Қалибек хәкімнің келіні):

«.....Тәйрін деген....бір ауылды қытайды...қазақтардың барлық әңгімесін жеткізіп отырған, жансыз яғни шпион болғаны...Қытайдан көшпекші деп талай ағайынды сатып жібергені үшін қытайларды біздің қазақтың 10 шақты жігіттердің шоқпармен барып қырған Тәкімандардың батырлығы болған.. бір еркек, бір әйелі жаралы қалып. Қытайдың Қарақолына барып хабар береді. Қытай үкіметі барлық қаруды тартып алдық, қалай өлтірді, кінәлі Нұрбай батыр деп Қытай әскері батырдың ауылын кеп қырады, Нұрбай батырды өлтіріп, «батырдың баласының жүрегі қандай екен», - деп бес жастағы баласының жүрегін найзаға шанышып тірідей жапырақтап жейді, баласының тірідей жүрегін кесіп жегенін көрген керегеге байланып қойған қатынның да жаны шықты... »

Тарихта белгілі Шың шы цай үкіметі халықтың өзіне қарсы шығуынан сақтану үшін

1939 жылдың қазан айынан «мылтық жинау» және қазақтар ішіне қытай жансыздарын енгізу әрекеттері мен қатары жоғарыда сипатталған Нұрбай батырдың отбасына байланысты оқиғалар Манас – Сауандағы, яғни Қызылөзен қазақтарының Гоминьдан үкіметіне өшпенділігін күшейтеді. Қызылөзен қазақтары 1945 жылдың мамыр айынан бастап халық ұйымдасып Гоминьдан үкіметінің сол арада тұрған әскерлеріне шабуыл жасайды. Жау әскерлерінің біразының көзін жояды. Жоғарыда деректе келтірілген Шығыс Түркістан тарапынан 350 жасағымен қарулы көмек алған Сауан, Манас қазақтары партизандық соғыс жүргізе отырып, жетінші полк болып құрылады.

«...Тәкіман батырлар осы жетінші атты полктің құрамында Қызылөзен партизандары құрамында Манас, Сауан қарулы қазақтары көтерілісінің басшысы ретінде Гоминьдан әскерімен жеті шайқас нәтижесінде 1945 жылы қыркүйектің 18-і күні Сауан ауданы азат болады. Аудан әкімдігіне –Қалибек, орынбасары ретінде – Дәулет, сақшы басшысы ретінде – Тәкіман батыр болды...[1, 174 б.]

№1 респондент, Қалдыбай Қанафин ақсақал (Шиху ауданының сақшы басшысы болған, Тәкіман батырдың қызметтес әріптесі):

«...1946 ж Шиху аудан сақшы басшысы болдым, жұмыс барысында таныстым соңыра жақсы таныстық. Біртоға, салмақты жігіт еді. 1946 ж Гоминьдан мен Үш аймақтың бітімі болды. Соғыста тұтқындарды қайтару әңгімесі шықты Гоминьдан мен келісім жасау үшін комиссияда Шиху сақшы басшы мен, Сауаннан сақшы басшысы Тәкіман екеуміз Манас дәриясының ар жағында Гоминьдан әскерлерінің штабында болдық.

Біз 1 генерал 2 полковникпен кездестік. Біз жақта Гоминьдан тарапынан 87 тұтқын екен, көбін өлтіріп салыппыз, тек 8 тірі қалыпты. Гоминьдан біздің адамдарды қинаған, бірақ өлтірмейті, Гоминьдан сендер 8 әкелдіңдер біз тек 8 береміз деп, сонымен шектеліп қайттық...».

№3 респондент, Хайни әже (Ыстамбұл қ. тұрғыны, Қалибек хәкім көшінің куәгері әкесі уақ Нұрмұхаммед молда):

«...Тұрдахын деген жалғыз бауырым бар. Шешемнің тоғыз баласы өлгеннен кейін қалған жалғыз бала Тұрдыхан, оның атын Торынхан деп қояды... Қырқынан шықпаған баланы үш аяқты қазан ошағы астынан және бесікке бөлеп, тоғыз кемпірдің бұттары астынан өткізген... Бауырыма арнап Ұлыжан жайлауында ат шаптырып, қалың ел қатысқан той болды... Оған жәрдемдесіп жүрген Хайраттуланың әкесі Хайнаш қажы. Олар қара джип машинамен келді, жүргізушісі қытай... Тәкіман батырдың үстінде қазіргі әскер басшылары киетін офицер киімі, қасында Абай мен Қали (Тәкіман батырдың ұлдары - автор) 7-9 жастарында, аралары екі жастай, әскерше балаларын да киіндіріп алып келді. Екі баланы Мүлия тәтемнің жанында Үрімшіде бағады екен (Мүлия - респонденттің шешесінің немерелес сіңілісі, Есдәулеттің қызы, Тәкіман батырдың тоқалы - автор).

Бұл кезеңде тарихта белгілі, 1946 жылдың қараша айында Алтайда Оспан батыр, өзінің Алтай уәліі міндетін тастап, Сарысүмбе қаласынан кеткен болатын. Қазақтар арасында беделі зор Оспан батырдың «Орыстың жасанды қуыршақ мемлекеті» деп атаған кешегі Шығыс Түркістан мемлекетінен алыстауы Манас - Сауан өңіріне, Қызылөзен мен Бортыңке еліндегі Қалибек хәкім, Тәкіман батырларға да қатты әсер етеді. Осы тақырып төңірегінде ғылыми, мағлұматы мол зерттеу ретінде Түркиялық, Стамбул университетінің доценті Өмер Құлдың докторлық диссертациясын атап кету керек [2, 162 б.].

1947 жылы Қызылөзен мен Бортыңкедегі «Қалибектің елінің» Үрімжімен байланысы нығая түсуін байқаған «Үш Аймақ үкіметі» болып өзгерген, бұрынғы Шығыс Түркістан мемлекеті жағы да Қызылөзен мен Бортыңке елін сол жаңа беталысынан қайтаруға тырысқан әрекеттері де жиілей түсті.

№1 респондент, Қалдыбай Қанафин ақсақал (Шиху ауданының сақшы басшысы болған, Тәкіман батырдың қызметтес әріптесі):

«...Қалибек хәкім, Тәкіман батырлар Қытайдан көшпекші деген сыбыстар шығып, анықтау, барлау үшін бізді жіберді. Қалибек хәкімге жолықтым, Тәкіман батырдың үйінде 2 күн қондым. Көшуді тоқтату мақсатында Шихуға арнайы келіссөз жүргізуге де шақырылды. Бірақ ұсынған талаптарды олар қабыл алмады...».

Хасен Қалибекұлы Оралтайдың естеліктерінде Тәкіман батыр жайлы:

«...Қызылөзен мен Бортыңке (Ұлыжанның) елі сол мылтықтарды үлестіріп алып, екі жағы бір күнде кенеттен шабуылға өтуді жоспарлады. Ұлыжан-Бортыңке жақтағы жасақтардың бастығы Тәкіман еді. Оған Түйебайұлы Зейтікен, Шойынбек және тағы басқа ержүрек, мерген көмекші болып сарбаздарды басқарды...

...бірнеше күннің ішінде Қызылөзен елі түгелімен, Бортыңке елінің де бір бөлігі Манас көпірінен өзеннің шығыс жағына өтіп үлгерді...

...ең маңыздысы, Ұлыжан-Бортыңке елінің бір бөлігі, Тәкіман жетекшілік еткен жауынгерлер жау қоршауында қалғанды...» [3, 274-277 бб.].

...1948 жылдың ақпан айының ішінде, сол маңдағы жердің жағдайын жақсы білетін жұртшылықты таңырқатқан: «Тәкіман батыр бастаған ел Жушай дарасын басы, Жыланды асуын асып, Дазмияудың басынан айналып, Қарабұғытыдан Манас өзенінің шығысына өтіпті», - деген хабар келіп түсті.....аталған жерлерден қатын-баланы, тіпті, түйе мен жылқы, сиырды да өткізген. Олар мәңгі бақи ерімейтін ақ қар мен көк мұздың үстіне текемет пен туырлық жайып өткен. Құз жартасты қиялардан көлікті арқанмен тартып шығарған.....» [3, 279 б.].

№3 респондент, Бейсенбай ұлы Серғазы естелігі (Қытайдан оралған қандас, Алматы қ.тұрғыны): «...Тәкіман батырды естідік...туыс руымыз болмағандықтан егжей-тегжейлі сұрамадық. Өте батыр, жау жүрек болған деп отырады Қалибектің елі тау бөктерлеп көшкенде Тәкіман батыр үлгере алмай Қызылөзен сайын өрлей көшкен екен. «Ел ойлаған Тәкіман елі қырылып қалды» деп, бірақ бірнеше күн Мұзтауды асып келіп алдыңғы кеткен көшке қосылған, әкем қайран қалып отыратын...».

Сурет 1. Тәкіман батыр түйелі көшпен өткен Мұзды тау

№ 4 респондент, Ерболат Тұрсынұлы (Қытайдан оралған қандас, Алматы қ. тұрғыны):

«...Ұлыжан жайлауы мен Дазымияудың батыс жағында сай бар, Бортыңке ауылының жоғар жағында ол сай Қайыңды сай деп аталады. Осы сайда Тәкіман батырға Үш аймақ әскерлерінің шабуылы болған. Тәкіман батыр басқарған әскерлер қарсы шығып алғашқы қосынды (жауынгерлер жасағы – автор) жеңеді. Келесі қосын шыққанда Ұлыжан жайлауындағы елді бастап Манас жеріне өтіп кету керек болған...»

...Мұзтаудан Манас жаққа қарай өту үшін сол мұздарға тіреледі. Екі жүз метр сайын артқы киізді алдыңғыға ауыстырып отырып көштегі мал жанды, жүк артқан түйелерді мұздың арасындағы асу, сайлармен көкжалтыр мұздан, яғни Манастың басындағы Жыланды асуына өткізеді. Ол Мұздытаудың бірінші қатар бөлігінің қуңгей бет жағы – Жыланды деп аталады...Оның теріскей бет жағына өту керек болған, ол жағы да мұз асу, сай. Көшкен ел алты, сегіз қанат ордаларын Жыландының жартастарына қалқалап түнеген екен. Манастың бас жағына, яғни шыңды құз асудан қайта өту керек, жүк ауыр. Шыңды құздан өту үшін, ауыр жүктерін жолда тастапты, кереге, уықтарын жартастарға тіреп кеткен екен...»

...Сонымен Жыландыда ауыр жүкті тастап қайтадан Манастың бас жағына өту керек, Мұзтаудың теріскей асуы көкмұздан киіз төсеп мал, ел жанды өткізіп. Манас өзенінің басымен айналып Мұзтаудың бөктеріндегі Жыңшай-жушай қалың тал өскен тауға, Манас елінің жазғы жайлауы болған жерге келеді.. Мұзтаудың баурайында көкпен-көк бітік өскен қалың талды ел «бақа тал», «Тәкіманның көкталы» деп атайды... Ұшақпен төбеден жау әскерлері бақылағандықтан мал, көлікті талдың арасына тығады екен. Ат көлікті осы қалың талда біраз уақыт тындырып алған. Бүгінде тал арасында дөңгелек-дөңгелек қостың орындары қалған. Ол жер бүгінге дейін «Такманның көкталы» деп аталады. Мұздытау етегінде бұл Жыңшай мен Жушай деген жер....Кейін 1978 жылдары мал баққан әкем: «отыз жылда отынға айналған кереге, уықтарды көріп бір жылап алдым» деген болатын. Ол кісілер 1978 жылдан Жыланды тауын қыстап жүрді, 1985 жылдары сол жаққа Үкімет малдарын 1990 жылдары сол тауға барып бағады екен. Әкем сол көште 14 жаста болған...».

Тәкіман батыр елінің, қоршауда қалған жауынгерлерімен Мұз тауды «түйелі көшпен» өтуі, бұл аталған жерлерді жақсы білетін жергілікті халық үшін американдықтардың айға барып қонғандығы сияқты ерекше оқиға болған деп еске алуы батырдың жер бедерін жетік білгендігінің дәлелі. Осы көш жолында Тәкіман батыр бастаған жауынгерлер Қайыңды сайдың басындағы асуда «Үш аймақ» әскерлеріне ерекше тойтарыс береді. Шайқас болған асу халық арасында «Тәкіман әскер қырған» деген атау алған.

№5 респондент, Көксеген ақсақал (Қалибек хәкім көшіндегі 17 жастағы бала, Салихлы қ. тұрғыны) *«...Тәкіман батыр Жыланды асуында ерекше батырлық көрсетті, ерекше мерген еді...».*

№3 респондент, Хайни әженің сұқбатында және Хасен Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» естелік кітабында Қайыңды сай асуындағы Тәкіман батыр сарбаздарымен «Үш аймақ» әскеріне тойтарыс бергені жайлы деректер келтіріледі. Бұл қанды шайқастарда Тәкіман батыр жағынан да «Үш аймақ» жағынан да адам шығыны көп болған. Өкініштісі, екі жақта да қаза тапқандардың басым көпшілігі қазақтар. Қайыңды сай асуындағы шайқас соңында қазақ тапқандарды да бөліп жармай Тәкіман батыр молдалығы болғандықтан сол жерде жаназа шығарған. Бұл оқиға бір қазақ ұлтының бірі-біріне қару кезеңуі, отаршылдық саясатының құрбаны болғанының бір көрінісі, қазақтарды өзара араңдату саясаты Оспан батырдың күрес жолында да байқалады.

Қорытынды. Тәкіман батырдың өмірбаянында әлі де ақтаңдақ тұстары баршылық, соның бірі Тәкіман батырдың тұтқындалуы және абақтыдан шығуы. Бұл оқиға зерттеуіміздің

барысында сұқбатқа тартылған 4 респондент тарапынан және Хасен Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» естелік кітабында [3, 193 б.] қысқаша сипатталады. Тәкіман батырдың абақтыға қамалған кезде Тәкіманмен достық қатынаста болған Оспан батырдың қолдауы, Керей руындағы туысы Көнсадақтардың батырын шығарып алудағы әрекеті мен қатар Үрімжі аймағының он екі ауданын басқарған облыс уәліі Қадуан (Қадиша) Мамырбекқызының араласуын мұрағат құжаттарымен, респонденттер сұқбатындағы екі жақты пікірлерді де жүйелеу керек.

Тәкіман батырдың қарулы көтерілістің жетекшісі ғана емес ағартушылық жолында орта мектептерде ұстаздық қызметі және ислам діні бойынша сауаттылығы, шарапаты молдалығы жайлы зерттеу барысында сұқбатқа тартылған респонденттер тарапынан айтылды, яғни батырдың осы бір қыры жайлы арнайы мұрағаттық құжаттармен үйлестіруге сұраныс бар. Жер бағдарын білетін тәжірибелі шолғыншы, көшті құдалаған әскердің бетін қайтаруда ержүрек батыр, мерген болған Тәкіман батыр өмірбаянын тарихи, саяси-әлеуметтанулық тұрғысынан ғылыми жүйелі зерттеу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Жұртбай Т. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Шығыс Түркістандағы «Үш аймақ» төңкерісі туралы аз аял. / Т. Жұртбай - Астана: Ел шежіре, 2009. – 14 т. - 360 б.
2. Ömer K. «Osman batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)» 1942 - 1946 arasında doğu Türkistan halkinin durumu: doktora tezi Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Istanbul, 2009. - 464 б.
3. Оралтай Х. «Елім-айлап» өткен өмір. / Х. Оралтай - Алматы: Білім, 2005. - 632 б.

Н.О. Байгабылов

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Такиман батыр – лидер партизанского движения в «Уш аймак»

Аннотация. В статье представлен историко-социологический обзор колониальной политики Китайской империи по отношению к народу, населявшему Восточный Туркестан в первой половине XX века и причины казахской откочевки. Описаны история создания 7-ого конного полка и вклад Такимана батыра в его становление, а также значение данного полка для регионов Или, Алтай и Тарбагатай западной части Китайской Народной Республики.

Также в статье описывается жизнь Такимана батыра, одного из лидеров партизанского движения Уш аймакка, и его многогранная личность. Такиман батыр как путеводитель казахской откочевки, воюя с карательными отрядами, ценой своей жизни провел людей через ледяной перевал.

В данном исследовании истории казахской диаспоры используются сравнительно-исторический (компаративный), хронологический методы, нарративное интервью биографического исследования в социологической науке.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, миграция, казахская диаспора, Такиман батыр, освободительное движение, нарративное интервью.

N.O. Baigabylov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nu r-Sultan, Kazakhstan

Takman Batyr - the leader of the partisan movement of the «Three Zones»

Abstract. The article presents a historical and sociological review of the colonial policy of the Chinese empire to the people who inhabited East Turkestan in the first half of the twentieth century. The analysis of the demographic and ethnic composition of the region of Ili, Altai and Tarbagatai in the western part of China.

Research is devoted to the life of TekmanBatyr, one of the leaders of the partisan movement UshAimak, his many-sided personality. Tekman batyr, as a guide to the Kazakh migration, at the cost of his life, fighting with punitive detachments, led people through the ice pass. In the study of the history of the Kazakh diaspora are used comparative historical (comparative), chronological methods, narrative interview of biographical research in sociological science.

Keywords: East Turkestan, migration, Kazakh diaspora, Takman batyr, liberation movement, Narrative interview.

References

1. Zhurtbay T. Kazak ult-azattykkozgalysy. ShygysTurkistandagy “Ushaimak” tonkerisituralyazajal [Kazakh national liberation movement. Short stop about the “Three Zone” revolution in East Turkestan], El shezhire [Country Chronicles], 14, 360 (2009). [In Kazah].
2. Ömer K. Osman batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951) 1942 - 1946 arasında doğu Türkistan halkinin durumu [Osman batur and East Türkis from Milli Challenge (1941-1951) 1942 - 1946 between the situation of the people of the eastern Türkis], doktora tezi Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Istanbul [doctoral thesis istanbulÜniversitesi Social Sciences Institute doktorastanbul], 464 (2009). [in Turkish].
3. Oraltay H. Elim-ajlap otken omir [The Age of Life] (Bilim, Almaty, 2005).

Автор туралы мәлімет:

Байгабылов Н.О. – PhD, әлеуметтану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Baigabylov N.O. – PhD, Associate Professor of the Department of Sociology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.